

Pojetí dokonalého jazyka u Komenského a Leibnize I

Autor: Tomáš Grulich

Abstract

The Concept of the Perfect Language for Comenius and Leibniz I. – The author shows: (1) which ideas and principles effort to create an artificial, universal language of Comenius on the one hand and Leibniz on the other hand has been led along, (2) to what rules or schemas their views and resolutions were incarnated, and how it can be interpreted; and finally (3) the author compares the two projects through their approach to Lullus's conceptual combinatorics. An aim is to discover a cause of their superficial similarities and fundamental differences, distinct conceptions of rationality, hence views of a role of a language in an understanding of reality. In conclusion, questions that arise in solving the problem of application of recent formal logic in nonmathematical fields are asked, especially for a theory of an argumentation in social sciences. An attempt to understand, to compare and to evaluate Comenius's and Leibniz's projects become a stimulus for a reflection of the ethos of the logic of a dialogue and a relationship between an understanding and a mathematical, formal modeling.

Keywords: Comenius, Leibniz, Lullus, universal language, perfect language, history of logic

Klíčová slova: Komenský, Leibniz, Lullus, universální jazyk, dokonalý jazyk, dějiny logiky

Mým původním, ovšem jen předběžným, záměrem byla obhajoba teze, že představa universálního jazyka u Komenského a u Leibnize je vázána na odlišný typ racionality a v důsledku toho nelze spatřovat v úsilí prvního předjímku snah druhého, a to v přímém protikladu k názoru prof. K. Berky, předloženému ve stati *Komenského místo ve vývoji logiky* (Berka 1972). Případné shody mezi zmíněnými mysliteli totiž přisuzuji spíše jejich (částečné) poplatnosti aristotelskému pojetí veškerenstva, čili do určité míry podobným ontologicko-noetickým základům. Zamýšlel jsem položit důraz na odlišnost, již se též lépe objasňuje, proč jsou na poli logiky výsledky jednoho pokládány za věc odbytou či dokonce v leccem kuriózní, kdežto druhého (ač obojí ve zlomcích a náčrtech, nijakým způsobem završené dílo) za prvotní inspiraci kalkulového pojetí moderní logiky.

Berka soudí, že Komenského místo v rozvoji logiky nebylo dosud podrobně probádáno, a pokud byly učiněny nějaké pokusy zhodnotit jeho přínos, výsledné závěry vyplývaly ze zúžení rozboru na *Trojumění* a byly omezeny nedostatečnou znalostí pokrokových tendencí ve vývoji logiky 17. století. Snaží se prokázat, že se Komenský svým způsobem podílel na základech pojetí *mathesis universalis* pokládané za důležitý mezičlánek mezi antickou a moderní formální logikou. Rád by jej viděl v proudu „pokrokových myslitelů“ účastnících se matematizace vědy. Dokonce Komenského – nepochybně biblí

inspirované¹ – tvrzení, že všem věcem náleží počet, míra a váha, a s ohledem na ně by se tedy měly zkoumat, prohlašuje za doporučení rozšířit kvantitativní metody na celou vědu.

Bylo by laciné se takové pošetilosti posmívat. Předně je dobré si uvědomit, v jaké době Berkův článek vznikl a jaké tudíž pravděpodobně byly jeho (jistě ušlechtilé) úmysly. V prostředí prosyceném ideologií brožurkového marx-leninismu závisel často na zařazení do „správné linie“ osud díla toho kterého filosofa. Následovalo vyzdvižení na piedestal či odklizení na smetiště dějin. Tento problém nás nyní trápit nemusí. Mohli bychom se ovšem zamyslet, v čem a proč Komenský na povrchu přece jen vykazuje nějakou podobnost s proudem matematizující přírodovědy a co ho z něj naopak vyděluje. Důvodem, proč to vskutku stojí za promyšlení, je, že matematická přírodověda si dosud činí nárok, že podává svět „jaký opravdu je“ (na rozdíl například od biblicko-křesťanských smyšlenek „učitele národů“), ačkoli současně vyčleňuje ze svého obzoru veškeré soudy hodnotové. Vkrádá se pochybnost, zda bychom povrchním či unáhleným slučováním Komenského metod s jemu cizím pojetím světa a poznání neprokazovali nakonec medvědí službu oběma. Postupně se mi sice konfrontace s dobově zatíženým výkladem začala jevit málo přínosná, z této půdy však zároveň vyrůstaly též aktuálnější a naléhavější otázky.

Ponechal jsem prvotní rozvržení: Nejprve se vždy snažím uchopit základní ideu projektu uvedených myslitelů, poté zmiňuji jejich pokusy o uskutečnění, a nakonec poukazuji na rozdíl, jenž přes zdánlivou podobnost panuje v jejich přístupu k pojmové kombinatorice Lullově, neboť i ten může napomoci konkrétněji porozumět, proč se někomu může jevit jejich úsilí souběžným a proč je podle mého soudu naopak svědectvím o podstatně jiném nasměrování zpočátku jen skrytě rozdílného základu.

Přesto výsledek dosud vzbuzuje mé značné rozpaky a nepokládám jej za víc než utřídění výchozího materiálu a položení či ujasnění podstatných otázek. Zvláště varuji před stavem citací a parafrází, v nichž jsem nebyl s to stanoviska ani přijmout bez výhrad, ani je odmítnout a postavit proti nim svoje, která bych mohl prohlásit za ryze vlastní.

I. A Idea universálního jazyka u Komenského

Mnohost jazyků je Komenskému, coby následek babylonského zmatení, trestem božím (Gn 11,7–8). Ačkoli tento je překážkou pro udržení svornosti, pro pěstování vzdělanosti a pro šíření evangelia a církve, přesto je třeba zdůvodnit – abychom se snad nedopustili protivení se Bohu či neprovinili svévolí a pýchou, že lze dosáhnout jeho odpuštění a vlastními silami odstranit toto břemeno. Naději na prvé nalézá Komenský v chiliastické myšlence příchodu království Božího na zemi,² součástí jehož je – dle jeho přesvědčení – též sjednocení jazyků.³ Úloha člověka pak spočívá v přijetí výzvy k opravě⁴ a aktivní spoluúčasti na konečné harmonizaci, jíž se završí běh světa. Vždyť máme-li být pravými napodobiteli Božími, pak podobně jako on, nemůžeme odepřít pomoci národům rozptýleným a odloučeným. A jestliže vskutku světlo posledního věku učiní konec všem temnotám, tedy zajisté i těmto. V tom je příslib úspěchu i oprávnění, ba povinování k činu.

¹ „Ale Ty jsi všechno uspořádal s mírou, počtem a váhou.“ (Mdr 11,20)

² „Přijde čas, že shromáždím národy a jazyky; i přijdou a uzří slávu mou.“ (Iz 66,18)

³ „Tehdáž zajisté vrátím národům rty čisté, jimiž by vzývali jméno Hospodínovo a sloužili jemu ramenem jedním.“ (Sf 3,9)

⁴ „Obraťte se a následujte mne!“ (L 9,23)

Ač Komenský rozhodně nezavrhne pěstění jazyků všech (*pantoglottia*) či význačných (*polyglottia*), dává přednost ustavení a tříbení jednoho všem společného (*monoglottia*), nejlépe zcela nového.

Je správné vzdělávat všechny jazyky, neboť všem národům se má dostat osvěty již nyní, moudrost má nenásilně promlouvat ke každému jeho vlastním jazykem. Tím, kterým jemu přísluší chválit Hospodina. Je dobré pokračovat v tříbení nejvýznačnějších (z pochopitelných důvodů jsou jimi pro Komenského zejména hebrejšтина, řečtina a latina), poněvadž bohatství moudrosti v nich uložené spolu s jejich rozšířením ve světě je činí pokladnicí a zdrojem vzdělání a zbožnosti pro ostatní i budoucí, který není radno promrhát. Avšak nejlepší bude mít jeden jazyk společný, a sice spíše zcela nový než některý ze zavedených. Tak Komenský argumentuje v úvodních kapitolách své *Panglottie*. Důvody uvádí následující:

Za prvé, všem musí být pomozeno rovnoprávně (tj. všem by měl být společný jazyk stejně přístupný – známý a snadný). Za druhé, požadované dokonalosti universálního jazyka (jednotnosti a jednoduchosti, a zároveň bohatství a výstižnosti) žádný ze současných ani mrtvých nedosahuje. Za třetí, a to především, má-li být universálním lékem proti zmatenosti pojmů, musí postupovat „souběžně s věcmi“, aby spojoval slova týmž řádem, jakým se mezi sebou pojí věci samotné. Komenský tu, řečeno dnešním pojmoslovím, nárokuje izomorfismus mezi věcmi a pojmy a mezi pojmy a výrazy jazyka. Dokonce nadto žádá, aby „již sám zvuk vystihoval podstatu věcí a předkládal ji myslí“, čili zvukomalbu nikoli okrašující nýbrž významonosnou!

V komentáři k *Panglottii* poznamenávají J. Přívratská a J. Beneš (Komenský 1992: 239), že autor této knize, ač rozsahem nevelké, připisoval značný význam, neboť to, co sděluje *Porada*, mělo být vštípeno lidem hovořícím nejrůznějšími jazyky. Aby jazyk odrážel a pomáhal uskutečňovat náročné záměry díla, bylo nutné uvažovat o nové kvalitě jazyka, jež by mu propůjčila universální schopnost vyjadřování. Tuto kvalitu mohl podle názoru Komenského zabezpečit pouze nově vytvořený universální jazyk. Jazyk je tedy pojat jako prostředek zaručující jednotné chápání (jež je prvotním předpokladem uskutečnění všenápravy) různorodého myšlenkového obsahu, který při naplnění pansofického požadavku souladu universálního jazyka s universálním věděním přispěje k dosažení společenských cílů *Porady*. Teprve tímto způsobem sestrojený jazyk je pro Komenského jazykem vpravdě přirozeným, jelikož podle představ autora vyjadřuje přirozené vztahy mezi skutečností a její jazykovou podobou.

V úsilí vytvořit universální jazyk nebyl ve své době osamocen – tímto problémem se zabývali i myslitelé jako F. Bacon, R. Descartes, L. Vives, J. Wilkins, G. W. Leibniz a další, avšak jeho úvahy o novém jazyce, o jeho předpokladech a cílech, se od podobných plánů lišily v tom, že je učinil ústrojnou součástí nápravného projektu celé lidské společnosti. Na toto ústrojné začlenění úvah o mezinárodním jazyku do širšího výchovného celku u Komenského upozorňuje též Věra Barandovská-Frank (1995: 34nn):

„Cílem Komenského pansofických snah byla harmonie a porozumění mezi všemi národy světa, v souvislosti s nimiž měl na paměti také myšlenku mezinárodního jazyka. Civilizace se má podle Komenského týkat všech lidí bez rozdílu, má vést nejprve k sebepoznání, dále k zvládnutí mateřštiny a posléze k zvládnutí jazyka mezinárodního. (...)

Polemizuje s F. Baconem, který vidí v antických jazycích pro jejich gramatickou diferenciaci vyšší stupeň vývoje, a tvrdí, že bystřejší jazyky jsou ty, které vyjadřují kratčeji a snazším způsobem totéž.“

Mezinárodní jazyk má být nejen universálním prostředkem poznání věcí a lékem proti zmatenosti pojmů, ale také prostředkem šíření moudrosti a sjednocení lidstva. (...) V zásadě může být vytvořen dvojím způsobem: 1) *aposteriorním* – využitím předností již známých jazyků, 2) *apriorně* – metafyzickým postupem podle věcí a pojmů, s cílem pojmově postihnout předpokládanou podstatu věcí. Komenský sice dává přednost druhému postupu, nenechává se však touto myšlenkou zcela unést a zdůrazňuje, že je třeba, aby zůstaly v užívání i dosavadní (zejména biblické) jazyky a rovněž neupírá právo na další rozvoj jazykům národním.

Důvodů, proč nezůstává kupříkladu u již zavedené latiny, jsme se už dotkli: Universální jazyk by měl: 1) poskytovat všem rovný přístup (co do jeho znalosti a namáhavosti), 2) být dokonalý (svou slovní zásobou a tvaroslovím) pro vyjádření všech představ a 3) být lékem proti zmatenosti pojmů, čehož nelze dosáhnout tam, kde se slova s pojmy rozcházejí. (Komenskému vadí např. výskyt synonym, homonym a ustálených rčení.)

Do třetice, Karel Berka (Berka 1999: 83n) uvádí Komenským kladené požadavky na universální jazyk (1. „pojmovost“ – veškeré části mají sloužit vystižení smyslu, jazyk má být beze zbytku významonosný, 2. „analogičnost“ – míněno věcí, pojmů a výrazů, kvůli čemuž mají být z nového jazyka vymýceny veškeré nepravidelnosti a nadbytečnosti, 3. „harmoničnost“ – takový soulad mezi výrazy a významy, aby – jak již bylo citováno – pouhý zvuk vystihoval podstatu a rozlišující znaky věcí) do souvislosti s požadavky kladenými na obecnou metodu (postulovanou jím v duchu Descarta či Pascala) – nastolením: za prvé, nepřetržité souvislosti všech částí, jíž se má dosáhnout rozbořením od nejobecnějších k dále již nedělitelným rozlišením, za druhé, ustavičné stupňovitosti následujícího a předcházejícího bez jakýchkoli mezer, a za třetí, stálé uniformity opírající se o objasnění každého problému se zřetelem na definici.

Berka připomíná, že Komenský v duchu své doby zdůrazňuje princip evidence – čímž se, mimochodem řečeno, liší třeba právě od Leibnize, jehož formální, „slepé“ myšlení mělo umožnit usuzování s pojmy, byť by i nebyly všechny dostatečně jasné a zřetelné, jak žádal Descartes – a „prokazování a dokazování“, v němž podle něj spočívá princip filosofického myšlení, dává do protikladu se „sylogismy a disputováním“, a poznamenává dále, že cílem Komenského pojetí universálního jazyka je spíše etické než logické zaměření. Zde však nutno podotknout, že i Leibnizovy pohnutky měly v převážné míře etické, konkrétně mírotvorné,⁵ založení. V těchto snahách a záměrech bychom tedy neměli hledat důvod jejich odlišného pojmání logiky.

Dejme však konečně slovo samotnému Komenskému. V *Panglotii* (Komenský 1992) se universálnímu jazyku věnuje nejprve všeobecně, v šesté až osmé kapitole (VI. Jaký má být a proč je žádoucí, VII. O jeho možnosti, VIII. O jeho snadnosti, z hlediska naučení). Nezůstává ovšem u toho a v dodatku sám ihned podává „První pokus o nový harmonický jazyk“.

⁵ Především mu šlo o usmíření katolíků a protestantů, ale dokladů o významu, jaký Leibniz přikládal vynálezu universálního jazyka v oblasti etiky, nalezneme více.

Když zpočátku probere přednosti a nedostatky řady živých i mrtvých jazyků, čímž se snaží na jedné straně prokázat jejich nezpůsobnost, leč na druhé straně též podnětnost pro nadcházející podnik, uzavírá, že je nezbytné hledat jazyk nový, který by (1) bohatostí výrazů odpovídal rozsahu a rozmanitosti věcí, (2) svou skladbou náležitě odpovídal struktuře pojmů, a (3) byl snadný k naučení, poněvadž zcela pravidelný, bez zmatečnosti. Svým přáním prohlašuje zbudování jazyka snadného, příjemného a dokonalého (k rychlému a radostnému naučení a správnému pochopení věcí). Tento pak má být prostředkem pro společné obcování bez překážek, osvícení lidského rozumu a hlásání evangelia.

Čtouce přívlastky, jimiž jej Komenský obdařuje, poznáváme, jakými vlastnostmi se má vyznačovat a k jakým účelům sloužit: Nový jazyk je prý *rozumový* (neboť sebemenší znak v něm nese nějaký význam), *pravidelný* (jelikož neobsahuje žádné výjimky), *harmonický* (protože lidské mysli ukazují a po ní šíří soulad mezi věcmi a představami), *přirozený* (poněvadž vykládá přirozenou podstatu věcí), *mystický* (neb objasňuje tajemství věcí), *filosofický* (z toho důvodu, že je nástrojem k přenášení moudrosti), *pansofický* (neboť je pokladnicí veškeré moudrosti i prostředkem k jejímu šíření po celém světě), *čistý* a *vybraný* (kvůli Sf 3,9), *světový* a *lidský* (protože společný všem lidem po celém světě) a konečně i opravdovým *jazykem vzdělanců* (pro Ž 45,2: „...jazyk můj – hbitého písaře rydlo“).

Ideu nového jazyka nám ztělesňuje především požadavek analogie a paralelismu výrazů a významů, který je obdobou téže analogie a paralelismu, jež je úkolem metafyziky. Jako tam přísluší pojmům plně a dokonale postihovat věci, tak i zde má celá soustava výrazová sloužit k dokonalému a jasnému vyjádření oněch pojmů. (Stranou nadále ponecháme pohnutky snažení a očekávaný prospěch plynoucí z uskutečnění.) Jistěže se Komenskému coby věřícímu křesťanovi svět jeví jako dokonalý Boží výtvar, zdá se ovšem, že se podstatným způsobem projevuje taktéž jeho zaujetí pro lidskou spoluúčast na Božím díle a záměrech a nadšení pro patřnou velkolepost, nepatrnou úlohu naproti tomu hrají úvahy nad důsledky prvotního hříchu či přirozenou lidskou omezeností. Podíváme se nejprve, k jakým konkrétnějším požadavkům vytyčené zásady vedou, a jak si jejich naplnění posléze jejich autor představuje.

I. B Realizace universálního jazyka u Komenského

Jen velmi letmo – toliko kvůli zjednáání představy – přehlédněme souhrn nejvýznamnějších slovníkových a mluvnických zásad, do nichž Komenský přetváří původně filosofické nároky kladené na nový jazyk.

Komenský vychází z biblické události pojmenovávání věcí člověkem. Za stěžejní záležitost proto pokládá názvosloví a na něj navazující odvozování výrazů. Požadovat jazyk srozumitelný a harmonický znamená zachovávat izomorfismus jsoucná slovního, myšlenkového a věcného. Utvořme například základ vhodně označující určitou věc a pak podle něj vyjadřujeme vše, co k ní patří (obdobu, důsledky, příčiny), říká Komenský.

Formuluje obecná pravidla, jak takové harmonie věcí a slov dosahovat: Každá věc ať má svoje jméno, avšak právě jedno. Jaká je věc, takové ať je jméno. (Např.: jednoduchá – jednoduché, měkká – měkké.) Příbuzné věci necht' se vyjadřují slovy příbuzného znění. (Věci podobné ať mají i název podobný, rozdílné rozdílný a opačné opačný.) Vlastní jména

nedávejme nahodile, nýbrž kupříkladu jméno podle význačného rysu a příjmení podle vykonaného skutku.

Uvedené zásady mají zajistit soulad myslí a věcí prostřednictvím zvuků. Sebenepatrnější znak má mít svůj význam. Je-li aristotelská definice tvořena nejbližším rodem a druhovým rozlišením, pak navrhovaný jazyk směřuje k nahrazení definic názvoslovím. Význam slova má být zcela určen povahou věci samotné a zračit se v jeho výrazu.

Součástí srozumitelnosti je Komenskému jak dostatečná bohatost, tak *stručnost* jazyka. Usiluje proto ukázat, že nový jazyk nemusí postrádat ani jednu z obou vlastností. Stručnost možno zajistit na úrovni (1) slovníku, (2) mluvnice i (3) pravopisu.

Ad 1) *Optimalizujme, avšak současně minimalizujme slovník!*

Neexistující věci necht' jsou beze jména, stačí opis jmény obecnými.⁶ Odstraňme slova nadbytečná, též víceznačná a souznačná (synonyma). Omezme počet kořenů. Speciální pak bude odvozeno z obecného. Věci spadající pod společný rod necht' mají jediné obecné jméno a jejich druh vyjadřujeme rozlišujícím znakem ve formě předpony či přípony. (Tímto by byl ztotožněn název a aristotelský výměr věci!) Činná a trpná forma téhož slovesa ať se vyznačuje týmž kořenem a liší pouze koncovkou. Částice tázací a odpovídací necht' se vždy liší jen první hláskou. Nástroj ať dostane jméno podle svého určení a koncovka jejich ať je táž. Jméno přídavné necht' je odvozeno od příslušného jména podstatného. Od každého podstatného jména budiž odvozena tři slovesa: podmětňé, činné a trpné. Rovněž tak od každého jména přídavného slovesa vyjadřující změnu.

Ad 2) *Jak ušetřit na mluvnici?*

Všechny neživé věci necht' jsou rodu středního. Pohlaví živých ať rozliší pouze koncovka. Zdrobněliny a zveličení odvozujeme ze slova původního kupříkladu koncovkou. (V důsledku toho by takové plně významonosné názvosloví obsahovalo jen slova jednoduchá a z nich odvozené složeniny.) Výraz jednotného čísla necht' má jedinou samohlásku a množné číslo vyjadřujeme jejím zdvojením či prodloužením. Pády mějme toliko tři (kromě nezapočítaného nominativu ještě genitiv, dativ a akuzativ). Zaveďme jediné skloňování. Kořen slovesa budiž totožný s infinitivem. K rozlišování osob uijme připojování zájmen (coby předpony).

Ad 3) *Proč a jak přispět ke stručnosti jazyka v písmu?*

Stručnost zápisu má být dotažením požadavku stručnosti ve slovu a zvuku. Je projevem snahy zachovat zásadu harmonie především v jevech souvztažných jako jsou též mluvit a slyšet, psát a číst, diktovat a zapisovat. Komenský si od úspěšnosti písma slibuje, že „se ruka vyrovná co do rychlosti ústům“ a „knihy budou napsány tak, že s sebou budeme

⁶ Tento požadavek připomíná Russellův názor, že některá vlastní jména – speciálně pak názvy všech neexistujících předmětů – jsou sémanticky popisem. Russellův však k tomuto přesvědčení vedlo spíše přání zabezpečit interpretaci všech individuových konstant slovníku. Komenskému, který zde postupuje jakoby v protipohybu – odstraňuje „prázdná jména“, namísto aby ukazoval, že taková jsou ve skutečnosti maskovanými popisy – nelze zajisté v tomto smyslu podsouvat nějakou teorii o „skutečné sémantické“ a „zdanlivé gramatické“ struktuře. Přece tu však určitá podobnost vzniká v důsledku toho, že jistou „pravou sémantickou strukturu“ Komenský vskutku předpokládá: totiž tu, která by byla náležitým pojmovým odrazem pravých, přirozených podstat věcí. A té se též snaží v předjímce přizpůsobit svůj universální jazyk.

moci nosit takřka celé knihovny“. Naději v něm v tomto směru vzbuzují pokus Dalgarnův,⁷ poziční soustava arabských číslic, běžné užívání zkratk i možnost ztotožnění číslic a písmen u některých abeced (hebrejská, řecká), ba i astronomicko-astrologická symbolika. Základem by však měla být úměrnost značek k vnitřním rozlišovacím znakům věcí, ku splnění požadavku „každý znak necht' je přizpůsoben rychlému vysvětlení označované věci“, což se u těchto znaků někdy děje – viz označení astrologických aspektů – jindy nikoli – viz označení většiny planet.

Snadnost nového jazyka má vyplynout z odstranění veškerých nepravidelností. Ty jsou trojího druhu: 1. významové, 2. tvarové a 3. skladebné.

Prostředkem vymýcení významových nepravidelností je důsledně významonosná zvukomalba („...aby věci stejnorodé byly vyjadřovány zvukem stejnorodým.“), a dále zákaz homonym a synonym. Tvarová nepravidelnost se vyskytuje jednak ve vyvozování odvozených slov, jednak ve skloňování jmen a časování sloves. Způsob zavedení jednoty v této oblasti si je možno představit na pozdějším esperantu. V obojím případě se pracuje s významovými jednotkami aposteriorně získanými, s tím rozdílem, že tam vybíráme, případně upravujeme též aposteriorní výrazové jednotky, kdežto u Komenského se předpokládá vytvoření zcela původních, v souladu s objevy metafyziky. Zjednodušování stavby slov probíhá jako konkretizace již zmíněných zásad.

Komenský u používaných jazyků chválí a odsuzuje, co stojí za následování a čeho je třeba se vyvarovat (opět: jak dosáhnout souladu věcí a jejich pojmenování, bohatství i stručnosti slovníku, kterak dosíci úspory a snadnosti ve slovníku a mluvnici), přičemž se dopouští občasného opakování, což nasvědčuje tomu, že posud jde v mnohých částech o předběžný náčrt.

Pro srovnání s přístupem současné formální logiky k syntaxi a sémantice umělého jazyka⁸ nepřehlédněme shrnutí, které Komenský po předchozích úvahách činí:

Slovník universálního jazyka má mít tři části:

1. *Abecední seznam kořenů* s bližším určením, co má každý znamenat. (Těch má být minimálně leč dostatečně, mají být srozumitelné samy sebou pro přirozený zvuk vyjadřující –

⁷ Jde o starší etapu práce George Dalgarna, tj. pokus o vytvoření universálního písma z let 1657–58.

Na pozdější Dalgarnův pokus vytvořit filosoficky založený universální jazyk však Komenský nereaguje, je tedy pravděpodobné, že zde běží o ohlas na Dalgarnův propagační leták z r. 1658 (*News to the Whole World, of the Discovery of an Universal Character, and a New Rational Language*).

⁸ Viz zejména odlišný vztah slovníku a mluvnice (tj. syntaxe), a sémantiky u Komenského, jemuž sémantika určuje syntax, a v moderní logice, kde syntax vytváří prázdnou strukturu přichystanou pro možné sémantické naplnění. **Abecedou** se v moderní predikátové logice rozumí jednak logické znaky (proměnné, kvantifikátory a logické spojky), jednak znaky tzv. slovníku čili predikátory (výrazy pro vlastnosti a vztahy) a funktoři (výrazy pro funkce, tj. pro operace přiřazující v oboru úvahy n-ticím předmětům jeden předmět jako její hodnotu na daných argumentech). Následuje **mluvnice**, která obsahuje pravidla správného utváření termínů (jmen vlastních a popisných) a formulí (výrokových forem) – výrazů umělého jazyka. Teprve interpretací (termínů a formulí), ohodnocením individuových proměnných a vymezením oboru úvahy, tj. realizací tohoto poloprázdného jazyka (vždyť určen byl posud pouze význam znaků logických) v nějaké sémantické struktuře získáváme jazyk, jehož výrazy jsou naplněny významem, a ne určeny pouze kategoriálně. Nedává tu stvořený svět podobu novému jazyku umělému (protože člověkem vynalezenému) i přirozenému (jelikož souladnému s přirozenostmi věcí), nýbrž umělý jazyk si hledá naplnění významem ve světě daném, snad by se dalo říci: hledá svou přirozenost.

pokud možno – věc samu, a přes veškerou rozmanitost potřebnou k vystižení věci mají být co nejskladnější.)

2. *Seznam připojenin.* (Tj. jak vystihovat podstatu, případy, nedostatky apod.)
3. *Způsob skládání* (vyložený na vzorovém příkladu) kořenů a připojenin navzájem.

Nejvyšší zákony universálního jazyka formuluje následovně:

1. Kolik věcí, právě tolik slov.
2. Rozdíl ve věci buď vyjádřen rozdílem ve slově.
3. Jaká věc, takové slovo. (Jednoduchá – jednoduché, složená – složené, kolikanásobně – toliknásobně. Apod.)

1. Věc nechť určí povahu slova – podstatnost, případkovitost, nedostatečnost.
2. Různost pádů jmen a tvarů sloves budiž vyjádřena koncovkou.

Souhrmně: *Vše, co má odlišný význam, ať má odlišný tvar.*

Jan Patočka v doslovu k *Obecné poradě* na adresu *Panglottie* (jejíž vznik umísťuje do let 1665 až 1666) poznamenává, že dílo je zjevně nehotové a obsahuje především souhrn zásad, které mu propůjčují jistou jednotu a zajišťují souvislost, a ukázek příhodného postupu, jež je ovšem nutno chápat v jejich ilustrativní hodnotě, a s praktickým použitím zde uváděných tvarů se nepočítá. Oceňuje především práci autora coby učitele a jazykovědce, jeho snahu zužitkovat vhodné prvky historicky daných jazyků a setrvávání na požadavku srozumitelnosti, která není obětována domnělé matematické přesnosti, takže jazyk u něj zůstává živým nástrojem mezilidského obcování. Osobitost přínosu spatřuje, jako mnozí, v návaznosti na autorovo dílo mírotvorné a výchovné.

Se zřetelem ke srovnání přístupu Komenského a Leibnize předem upozorňuji na absenci jakéhokoli dalšího prostředkování mezi věcmi, pojmy a výrazy, na synchronní postup všech tří složek. Podle mého soudu tu ještě máme co do činění s řádem přirozené zkušenosti a uměním výkladu (viz následující úryvky) tam, kde si u Leibnize postupně vydobude místo matematický model a formální pravidla – kalkul. Zří Neubauer (2001: 96n):

„Vědecká racionalita se liší od racionality jak narativní, tak interpretační. Představuje spíše training (dril) než culture (výchovu). Je stejně exotická a speciální jako, dejme tomu, racionalita vojenská, hráčská, sběratelská, programátorská či úřednická. Vědecké myšlení se má k logice asi jako akrobacie k tělocviku. Vyžaduje od adepta stálé zpřítomňování, aby ‚nevyšel ze cviku‘ a ‚udržel se ve formě‘. To proto, že tato forma je vnějšková, nepřirozená a představuje nebezpečí, že v případě dlouhodobějšího působení duši deformuje na úkor vzdělání. Vědeckou vzdělaností se z člověka stává specialista odcizený přirozenému světu.

Toto riziko stojí za to podstoupit jedině tomu, kdo je rozhodnut svůj život (biblicky ‚duši‘) doslova ‚obětovat vědě‘. Je až dojemné, jak duše normálních lidí tento implantát instinktivně odvrhne a ‚odhazuje‘. (...) Odtud ono obecné tíhnutí laické veřejnosti zajímat se o ‚pavědy‘. Pro scientisty se to zdá nepochopitelné: svádějí to osvícensky na nevědomost, senzacechtivost apod. Důvod je však prostý: metody a náměty ‚paravědeckých‘ odborníků jsou vesměs bližší **řádu přirozené zkušenosti** než přístupy přísně vědecké. Jsou napájeny – vědomě či bezděčně – mýtickými představami, prodchnuty hermetickými symboly a hermeneutickými přístupy. Proto jsou srozumitelné per se. To, co je činí pavědami, je jejich pozitivistická přetvářka.“

„Hermetické nauky představují mnohem víc než pouhou snůšku opuštěných teorií a vyvrácených hypotéz, k nimž není důvod se vracet. Tyto zkušenostní oblasti nebyly ani vědami ani mýty v dnešním slova smyslu: nešlo ani o schopnost vysvětlení, ani o znalost vyprávění, nýbrž o **umění výkladu**. (...) Ne skrže poslední poznatky pozitivní vědy, pouhé tři století staré, ostatně stále proměnlivé a revidované, nýbrž skrže tisíciletou moudrost hermeneutických nauk, uloženou ne do tvrzení, teorií a závěrů, nýbrž do obrazů, vyprávění a alegorií se stáváme odpovědnými dědici zkušenosti věků! Její nepřítomností trpí současná vzdělanost snad nejvíce a naopak: její skrytá přítomnost u některých jedinců dává jejich vzdělanosti zvláštního kouzla a lesku.“

Pokládal jsem za užitečné na tyto okolnosti poukázat, dříve, než obrátíme pozornost na Komenského vztah k Lullově nauce, poněvadž mám za to, že nám pomohou od počátku lépe rozumět, co v ní Komenský pravděpodobně spatřoval, pomoc jakého druhu a v čem si od ní mohl asi slibovat.

I. C Vztah Komenského k Lullově kombinatorice pojmů

Dílo Raimunda Lulla⁹ zmiňuje Komenský (Komenský 1903–1906) v *Trojumění* (Hlava XV.) v souvislosti s tzv. cyklognomikou čili *logikou velox* (hbitou, bystrou). Tato logika představuje, jakožto dovednost hbitě a bez přípravy přemýšlet a rozprávět, jeden ze tří vrcholů – vedle umění činit to zdobně (*logica elegans*) a důkladně (*logica emphatica*). Základem oné rychlosti se přitom Komenskému jeví hojnost. Míněno hojnost slovní zásoby, obdobně jako je řemeslníkům ke stavbě zapotřebí mít pohotově materiál, spolupracovníky, nástroje a plány. Tu je i klíč k pochopení, čím mu je umění Lullovo: prostředkem, jak myslí poskytovat bohatství námětů k uvažování, s nárokem činit tak soustavně a vyčerpávajícím způsobem! Cyklognomikou je zvána právě podle kruhů predikátů, z nichž je složen jeden z obrazců „Velkého umění“: „logický mlýnek“ Lullův,¹⁰ jehož účelem je dodávat látku úsudkům. (Za látku úsudku jsou ve scholasticko-aristotelském pojetí považovány do něj vstupující soudy.)

Komenský rozlišuje dva druhy logiky velox. Za první, přísnější (*adstrictior*), založenou na metafyzice, postupující podle *Brány věcí* a přidržující se předpokládané stupnice pojmů: Cokoli lze říci o pojmu obecném, může se říci i o podřazeném, co o případu obecném, to i o případě zvláštním. Za druhé, volnější (*liberior*), již může sloužit za základ jakýkoli text: slova v něm namátkou vyhledaná snažíme se uvádět v souvislost s daným námětem. Tu opět vidíme a můžeme srovnat, k čemu má výchozí text stejně jako mechanická pomůcka sloužit: k předkládání témat, k soustavnosti a úplnosti průběhu úvah.

⁹ *Ars Magna*; Ramón Llull, Katalánc narodený na Mallorce, žil pravděpodobně v letech 1232 nebo 1235 až 1316.

¹⁰ Popis čtveřice Lullovy obrazců, včetně onoho čtvrtého, nejznámějšího a nejúspěšnějšího, jednoduchého otočného mechanismu („logického mlýnku“) produkujícího variace třetí třídy z devíti prvků s opakováním, možno nalézt v Ecově studii, která tvoří jednu z kapitol knihy *Hledání dokonalého jazyka* (Eco 2001: 54–71). Čtenář jím bude ve svém očekávání pravděpodobně zklamán. Jde o tři různě velké soustředné kruhy, otáčivé kolem společného středu, do jejichž mezikruží jsou vepsána v devíti výšcích postupně písmena B, C, D, E, F, G, H, I, K. Každým natočením kruhů vůči sobě tak v každé výšce vzniká nějaká posloupnost trojice písmen. Za ta jsou dosazovány pojmy (viz poznámka 20 – v pokračování textu, pozn. ed.) a vytvářeny výroky, z výroků pak sestavovány úsudky, přičemž prostřední termín hraje roli středního členu sylogismu.

Josef Hendrich taktně, leč s patrným nesouhlasem dává najevo svůj odstup (Hendrich 1937: 136): „Nutno ovšem uznat, že tím nevzniká schopnost logicky uvažovat, nýbrž spíše obratnost, abychom se zdvořile vyjádřili, *de omnibus et quibusdam aliis loquendi*.“ (Pozn. T. G.: Odkazuje na Komenského vlastní slova vyhlášující záměr *umět o všem něco nějak říci*.) Z hlediska jakékoli logiky, která se pokládá za formální a má důvodně za to, že jinou ani být logika nemůže – vždyť jejím předmětem jsou pravidla správného úsudku, *nakolik tento spočívá na pouhé formě výroků*, se tu jedná o „pouhou rétoriku“. Pro porozumění však bude prospěšnější zamyslet se nad důvody, které Komenského k podobnému postoji vedly.

Jeho názor je založen na přesvědčení o vzájemné souvislosti všech věcí: Všechny věci, vyjma Boha, se vyznačují nějakou závislostí na jiných, a v tomto smyslu neexistuje žádná odděleně, lze tudíž vždy mezi danými najít nějakou spojitost a ji sdělit. Zřetelně o tom svědčí jednak Komenského výroky o tom, že tak, jako kterákoli částečná bytost (podstata) – přičemž jen Bůh je úplný – je obrazem vesmíru, tak kterýkoli pojem v sobě obsahuje veškeré pojmy, a vše tím pádem má tu schopnost poskytovat příležitost k tomu, aby se o nějakém předmětu něco soudilo (viz §5 uvedené hlavy), jednak pravidla, jimiž se má užití cyklognomiky řídit.¹¹ Před logikou tak u něj nestojí úkol postihnout vztah vyplývání, nýbrž smysluplně a pravdivě rozprávět o vzájemnosti Božího stvoření. Hledá tudíž pomůcku jak to činit stručně, úplně a přehledně, bez nástrah omylů a opomenutí.

Dlužno poznamenat, že si je vědom nebezpečí, jaká z takto pojaté cyklognomiky plynou: „Opatrnosti pak je zapotřebí, abychom mysl nemátli přílišnou hojností pojmů a věcí.“ (§10) Závěrem varuje, že zdůvodňování, vymezení ani souzení nemohou probíhat v kruhu, neboť vzájemná předchůdnost věcí je svědectvím o směru jejich závislosti a žádné dvě se nemohou způsobovat navzájem, leč jedna musí předcházet druhé. Kdo si je však toho vědom, může o sebemenší věci zbudovat celé pojednání. Ovšem připustit k takové činnosti je možné jen ty, kdož mají „plnou povědomost věcí“ (encyklopedicky učené muže), jinak budou tlachat.

(pokračování)

¹¹ *Pravidlo 1:* Všecko o všem lze myslet, říci, vše ze všeho dělat, kladně nebo záporně nebo srovnávacím způsobem. *Pravidlo 2:* A to možno prostřednictvím toho, že (něco nějaké) jest a není, nebo se zdá a má být. *Pravidlo 3:* Všechno lze se vším spojovat kterýmkoliv spojením. (Proto třeba projít všechny předložky a spojky, tj. opaky, rovnomoce, způsoby, vymezení, rozšíření.) *Pravidlo 4:* Všechny věci lze srovnávat se všemi věcmi a vždy vyjde něco, co věc osvětluje – buď že je mezi nimi shoda či rozdíl, nebo opak. (*Obecné trojumění*, Hl. XV.)

SEZNAM LITERATURY

BARANDOVSKÁ-FRANK, V. *Latina jako mezinárodní jazyk*. Dobřichovice: KAVA-PECH, 1995.

BERKA, K. Comenius's Place in the Development of Logic. *Acta Comeniana*. 1972, vol. XXVII, no. 3, s. 135–137.

BERKA, K. *Stručné dějiny logiky*. Praha: Karolinum, 1999.

ECO, U. *Hledání dokonalého jazyka v evropské kultuře*. Zora Jandová. Praha: NLN, 2001.

HENDRICH, J. Komenského logika. In *Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského*. Zábřeh na Moravě: [s. n.], 1937. Sv. 14. s. 131–138.

KOMENSKÝ, J. A. Obecné trojumění (Triertium Catholicum). *Komenský*. 1903–1906. Přel. Josef Šmaha.

KOMENSKÝ, J. A. *Obecná porada o nápravě věcí lidských*. Sv. 3. Praha: Svoboda, 1992. Panglottia.

KOMENSKÝ, J. A. *Via lucis* [online]. [2007–] [cit. 2007-03-22]. Dostupný z URL: <<http://www.vialucis.cz/>>.

LEIBNIZ, G. W. *Nové úvahy o lidské soudnosti od auktora systému předzjednané harmonie*. Věra Rychetská. Praha: ČAVaU, 1932.

LEIBNIZ, G. W. *O reforme vied*. Ján Šebestík. Bratislava: SAV, 1956.

LEIBNIZ, G. W. *Monadologie a jiné práce*. Jindřich Husák. Praha: Svoboda, 1982.

MOREAU, J. *Svět Leibnizova myšlení*. Martin Pokorný. Praha: Oikoymenh, 2000.

NEUBAUER, Z. *Přímluvce postmoderny*. Praha: Hrnčířství a nakladatelství Michal Jůza & Eva Jůzová, 1994.

NEUBAUER, Z. Vzdělání vědecké versus humanitní: aneb o entropii a Shakespearovi. In FIALA, Jiří. *Smysl a svět: Hermeneutický pohled na svět*. Praha: Moraviapress, 2001, s. 83–98.

PALOUŠ, R. *Komenského Boží svět*. Praha: SPN, 1992.

PEREGRIN, J. *Kapitoly z analytické filosofie*. Praha: Filosofia, 2005.

VLASÁKOVÁ, M. Scholastická inspirace. In BENDO VÁ, Kamila, ŠVEJDAR, Vítězslav. *Miscellanea logica*. Praha: Karolinum, 2002. Tom III. s. 63–69.

VOPĚNKA, P. *Meditace o základech vědy*. Praha: Práh, 2001.

VOPĚNKA, P. *Úhelný kámen evropské vzdělanosti a moci*. Praha: Práh, 2000.

ZASTÁVKA, Z. Stále aktuální Komenského pojetí logiky. In BENDOVIÁ, Kamila, ŠVEJDAR, Vítězslav. *Miscellanea logica*. Praha: Karolinum, 2002. Tom IV. s. 65–79.

(Mgr. Tomáš Grulich působí jako externí doktorand oboru filosofie na UK PedF Praha.)